

ПОСТАТЬ МАТЕРІ У ЛІРИЧНИХ ПОВІСТЯХ

І. ЧЕНДЕЯ: РЕАЛІСТИЧНІ ТА МОДЕРНІ ЕЛЕМЕНТИ

Ольга КОЗІЙ (Кіровоград)

У ліричній прозі І. Чендея найповніше проявилися неореалістичні засади його творчості. У них прозаїк простежує унікальність процесу формування людської особистості, поетизує життя та світосприйняття.

Ключові слова: лірична проза, світосприйняття, образ матері, автобіографізм.

I. Chendey's lyrical stories best of all his works represent his new realistic creative credo. In autobiographical works the writer follows the ways of self- development of people.

Key words: lyrical stories, autobiographical works, self- development.

Серед усього доробку І. Чендея можемо виділити повісті з домінуванням ліризму. Це три автобіографічних твори «Луна блакитного овиду», «Казка білого інею» та «Кринична вода» («Сестри»), а також повість «Іванові журавлі». Саме в ліричній прозі І. Чендея найповніше виявилися неореалістичні засади його творчості: на відміну від класичного

реалізму, що розвиток особистості пов'язує із життям суспільства, прозаїк простежує унікальність процесу формування людської особистості. В. Дончик назвав автобіографічні твори І. Чендея «художніми документами» [2, с. 148].

У творах прозаїка, за словами М. Стрельбицького, «інтимне, особисте вплітається в загальнонародне» [1]. Сказане стосується передусім ліричних спогадів дитинства «Луна блакитного овиду», своєрідної діалогії про матір – лірично-філософської «Казки білого інею» та «Криничної води» («Сестер»), оповідань «Книжечка», «Вікна у світ». Низка творів має присвяти членам родини прозаїка: «Казка білого інею» присвячена матері Василю, «Іванові журавлі» – тестеві Івану, оповідання «Теплий дощ» – дружині Марії тощо.

«Луна блакитного овиду» має новелістичну будову й складається з двадцяти розділів-новел, низка яких з'являлася в періодичній пресі як оповідання. Перший розділ, що не має назви, виконує функцію зачину. Звертання до символічного образу луни визначає новелістично-мозаїчну композицію: художній світ повісті ілюструє уривки пам'яті. Ліричність вступу акцентує, що ця пам'ять є не інформативною, а емоційною. Зав'язкою твору – знахідка старої колиски, у якій виколисувався оповідач-герой твору, його брати і сестри. Автор увиразнює живу та яскраву уяву, силу пам'яті оповідача використанням слухових образів: побачивши стару колиску, він одразу «почув скрип убитих до зволока ковальських гаків, чув дитячий плач і мамину зажурену пісню-колисанку» [3, с. 170].

Композиційними центрами розділів-новел є постаті членів родини оповідача, його хрещених батьків та сусідів, предметні деталі та окремі події. Вибір саме цих епізодів для розгляду й аналізу визначає їх як елементи підсвідомого пошуку оповідачем-дитиною майбутнього життєвого шляху та ідеалів, власної концепції як митця.

Зосередження на подіях родинного життя, глибоке занурення в психологію персонажів дає підстави під час аналізу повісті апелювати до психоаналітичних підходів З. Фрейда, згідно з якими батьки, за Едіповим комплексом або його подальшими трансформаціями, в уяві дітей є втіленнями ідеалів. Зародження гуманістичного пафосу творчості І. Чендея найповніше простежується саме в автобіографічних повістях. Автор наділяє оповідача двома рівнями свідомості: дитина бачить в своєму оточенні лише позитив, ідеалізує його, особливо, коли йдеться про рідних людей. Малий Івась не ображається на впертість і запальність діда Петра, скупість батькової мачухи тощо, а як доросла людина намагається зрозуміти й навіть виправдати вияви негативного в людських характерах апеляцією до соціальних чинників або ж подає їх як індивідуальні, неповторні риси характеру.

Спосіб зображення батьків оповідача споріднює «Луну блакитного овиду» І. Чендея із «Зачарованою Десною» О. Довженка. Письменники з боєм говорять про нереалізований потенціал від природи обдарованих

людей: у батькові Івана «боровся талант з неможливістю виявити себе, реалізувати себе» [3, с. 185]. Цей образ І. Чендей наділяє багатим внутрішнім світом, філософським ставленням до життя, смерті й старості, адже і в ній (старості) він був прекрасний, «бо прийняв її як дар долі» [3, с. 182]. Героя він змальовує із «до тонкощів [...] розвинутим чуттям справедливості, любов'ю до правди» [3, с. 176]. На рівні портретних деталей показує працьовитість, змальовуючи його «широку і тверду мозолясту долоню» [3, с. 178], робить символом «закону, [...] справедливості, [...] честі і прямоти» [3, с. 177].

Трепетною дитячою любов'ю та поклонінням дорослої людини оповитий образ матері. Гіперболізацію величчя материнської постаті автор увиразнює поданням слова Мати з великої літери, використанням на її означення яскравих епітетів «добра і ніжна», «велика і свята в чистоті і безмежній доброті своїй» [3, с. 171], епітетів-прикладок «непроспівана пісня», «політ, що не звідав небесної блакиті» [3, с. 171], «велика трудівниця з постійними клопатами і турботами», «страдниця» [3, с. 174]. Духовне багатство людини І. Чендей підкреслює здатністю бачити красу в побутових речах, творити цю красу: коли мати оповідача з повісті «Луна блакитного овиду» розчісувала косу, «на неї ішли дивитися, як на диво» [3, с. 172]; була також вправною в косиченні дівчат, мовби передаючи їм частину свого поетичного єства.

Залюблений у традиції рідного краю, оповідач відзначає ставлення своїх земляків до різних імен, їхній поділ на улюблені й «так собі» [3, с. 170], і в цій складовій образу матері виділяє її велич та непересічність, удається до гіперболізації, називаючи ім'я Васирина «найліричнішим і найніжнішим у світі» [3, с. 171].

Оповідь у «Луні блакитного овиду» є синтезованою: у ній співіснують імпресіонізм вражень і почуттів дитини та аналіз їх з відстані років дорослою людиною. Письменник іноді надає цим аналітичним висновкам форми афоризмів: «Чесно робити тяжко, але від чесної роботи легко на душі» [3, с. 178]; «Чи не в кожній рекламі є крихта і лайдацтва, підступної хитрості і брехні» [3, с. 196]; «Бувають і такі польоти, що першими є для рятунку життя» [3, с. 220].

І. Чендей іноді розмежовує постаті двох оповідачів, аби наголосити на змінах у людській психології: у розповіді про нечисть у сусідській хаті малого Івася найперше цікавить диво незбагненого та надприродного, а дорослому оповідачеві болить горе покинутої дитини. Синтез дитячої уяви з дорослим аналітичним началом та майстерністю І. Чендея дивитися на світ очима героїв, відчувати разом з ними створюють тривекторну нарацію повісті, що поряд із ностальгійним сумом надає творові неповторних самобутніх рис, виводить авторську оповідь далеко за межі документальності.

Повість «Казка білого інею» друком з'явилася 1979 року в однойменній книзі, до якої увійшли також оповідання «Цимбаланя» і «Теплий дощ». Образ матері, один із вершинних у творчості письменника, відіграє важливу роль в утвердженні авторського ідеалу. Дві повісті характеризуються синтезом образів героїні (матері) та оповідача (сина). Твори мають асоціативно-ретроспективну фабулу. Сюжетною зав'язкою повісті «Казка білого інею» є подорож героїні до церкви в Усть-Чорну, щоб замовити заздравний молебєн на честь піввікового ювілею синів-близнюків. У «Казці білого інею» письменник проникає до внутрішнього світу героїні, змальовує її думки та почуття, простежує особливості асоціативного мислення. Мотиваційним джерелом останнього є багатий внутрішній світ жінки, що ввібрав минуле, сучасне й надії на майбуття. Предметні деталі лише наптовхують її на думки. «Казка білого інею», складаючись із розділів-новел, подібна до системи з підсистемами. Розділ «Злидні» у свою чергу складається із трьох підрозділів-новел «Ножиці», «Цоркотало», «Пампушки».

Зав'язкою повісті «Кринична вода» («Сестри») є зустріч двох сестер, одна з яких зламала ногу й змушена лежати в ліжку. Прихід сестри не тільки розраджує недужу, а й відчиняє вікно у світ, що під час хвороби зачинилося для неї. Закрилося, бо життя для жінки-горянки полягає в праці. Мати переймається, бо «не просто лежить челядник, а робота лежить мала і більша» [3, с. 377]. Сестри не лише обговорюють каліцтво, а й згадують різні події зі свого життя. Образ матері в повісті значною мірою набуває рис настроєвого чинника. Особлива композиція «Казки білого інею» розкриває багатогранний внутрішній світ головної героїні, що увиразнюється різними її іпостасями: «Не знала будня без праці»; «Була вірною дружиною і матір'ю була» [3, с. 373].

Передаючи репліки та внутрішнє мовлення головної героїні повістей, письменник не перенасичує мову діалектизмами, навпаки, мова матері правильна й відповідає нормам літературної. На перший погляд, це може здатися неприродним, адже героїня – неосвічена сільська жінка. Проте це не суперечить любові автора до істини: він не виставляє на огляд фотокартку, а висловлює власне бачення. Як і в більшості своїх творів, у «Казці білого інею» І. Чендей використовує народні прислів'я та приказки. Це робить мову повісті яскравішою, колоритнішою, дає авторові можливість влучніше висловити ту чи іншу думку. Ужите у творі прислів'я «Батьків – як горобків, мати – одна» [3, с. 265] свідчить про яскраво виражений Едіпів комплекс оповідача. Тісне переплетення оповідей героїні та оповідача («Казка білого інею»), матері та сина («Кринична вода» («Сестри»)) свідчить про нестандартний вихід із Едіпової ситуації, а саме – через самоідентифікацію сина із матір'ю. У «Казці білого інею» І. Чендей використовує прийом перевтілення автора в персонажа: він ніби дивиться

на світ очима героїні, незважаючи на те, що розповідь ведеться від третьої особи.

Сприйняття героїнею етапних подій у житті – першого поштовху ще ненародженої дитини, народин, смерті дочки і телички – письменник подає через метафоричні образи інею та черешневого цвіту. Важливу роль у цих метафорах відіграє колористичне протиставлення, використання антонімічної пари «чорний – білий» стосовно інею.

Метафоричні образи, в основі яких лежать явища природи, підкреслюють життєствердний пафос твору і творчості І. Чендея загалом. Синтез образів матері й оповідача, яким може бути син-письменник, у «Казці білого інею» не такий виразний і акцентований, як у «Криничній воді» («Сестрах»). Автор наділяє героїню рисами ідеалу, в його тлумаченні вона є справжнім митцем. Подібно до персонажа новели М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», мати із «Казки білого інею» відкрита для розуміння краси навіть у найкритичніші моменти свого життя. Зображене має імпресіоністичне забарвлення, важливими для прозаїка є не події, не факти, а емоції, що з ними пов'язані.

Розділи «Казка білого інею» та «Билиця білого черешневого цвіту» є одою материнству. У сфері жіночого духовного світу І. Чендея насамперед цікавить психічний стан під час вагітності. На означення стану вагітності письменник використовує діалектизм *самодруга*, що точно змальовує фізичний і психічний стан персонажів: перебування двох тіл і душ в одному цілому подвоює фізичні і душевні сили, додає мужності в потрібний момент. Коли героїня вперше відчула поштовх дитини, це стало для неї (матері) своєрідним одкровенням щодо її призначення на світі: «На галявині [...] охопило її від раптовості і несподіванки щемливою, незвіданою ще ніколи перед тим радістю – дитину в собі почула» [3, с. 310]. Радість материнства в повісті є характеротворчим чинником, визначає подальше самоусвідомлення жінки. Іній на деревах є символом початку нового етапу в житті: «Певне, через це іній і явився одкровенням, і вся від цього вона ставала тепер проникливо святковою, піднесеною. [...] І радість ця віднині з нею була на все життя» [3, с. 310]. Дарування нового життя додає героїні фізичних і духовних сил, є джерелом відродження: черешневий цвіт залишився в її пам'яті, як символ її «першої материнської молодості» [3, с. 312]. Мить материнського одкровення письменник підносить до рівня своєрідного пантеїстичного ангела-охоронця, адже коли героїня знепритомніла від сердечної хвороби, перед її очима постав іній на сонці. Мати відчуває свідомий зв'язок із природою, а через неї – з усім світом. Ледь не померши, своє одужання вона пов'язує із власним розумінням законів світопорядку: «Я ще горам потрібна, раз смерточка відступила... Напевно потрібна...» [3, с. 298].

Архетип самоті на прикладі образу матері в «Казці білого інею» та частково в «Криничній воді» («Сестрах») виявляється через злиття з

архетипом Великої Матері. Розділ «Казка білого інею» в однойменній повісті є її композиційним та пафосним центром. Радість материнства та сила, що з'являється внаслідок цього, визначають суть твору. «Казка білого інею» присвячена матері письменника та містить чимало автобіографічних елементів, проте в згаданому розділі автор відходить від документальних фактів, щоб увиразнити момент материнського просвітлення: Іван та Петро не були першими дітьми Василяни.

Слова *казка* та *билиця* в назвах відповідних розділів свідчать про їхню композиційну завершеність та підкреслено інтертекстуальний характер. «Билиця білого черешневого цвіту» є продовженням оди материнству. Відчуття єдності двох душ в одному тілі є, в трактуванні І. Чендея, чимось *казковим*, навіть божественним, а диво народження – більш земним (тому й «*билиця*»). Героїню сповнює сила, відчуття власної недоторканності, нездоланності: «Вона ж бо не одна, самодруга – у ній невинна і безгрішна душа. А з такою і вона, мати, недоторканна і лихий силі неприступна» [3, с. 313].

Антонімічна пара «білий іній» – «чорний іній» у художньому світі «Казки білого інею» відповідають антонімічній парі «життя – смерть». Ці поняття подано через призму світовідчуття головної героїні. Розділ «Чорний іній» має два смислових вузли: смерть дитини та смерть тварини. Стосовно обох смертей письменник проводить думку про фатальну зумовленість через порушення неписаних законів народної моралі, звичаїв, обрядів. Пуповину новонародженій Юлинці відтяли ножицями, якими перед тим стригли померлого. Народна мораль акцентує: те, що торкнулося смерті, не може допомогти новому життю. Ножиці, що дали назву одному з підрозділів розділу-триптиху «Злидні», є символом з подвійним значенням. Цей символ акумулює два види пам'яті: енергетика смерті, що оповиває річ, не дала персонажам морального права вкинути ножиці «після мерця [...] до живої ріки» [3, с. 322], поєднується із енергією пам'яті про добрі діла покійного, якому ця річ належала. На рівні предметної деталі письменник показує перехрещення двох правд, двох моральних настанов. Вони не заперечують, а доповнюють одна одну. Співіснування життя і смерті ще раз підкреслює складність внутрішнього світу головної героїні та пантеїстичний пафос повісті. Душевний біль матері через ранній відхід дитини послаблюється через віру в те, що вона «ангеликом пішла [...] на небо» [3, с. 351]. Несподіваним творчим рішенням письменника є те, що смерть корівки спричиняє більше душевного болю матері, аніж смерть маленької доньки. Причину загибелі тварини автор та головна героїня вбачають у порушенні народних звичаїв, адже Циганочка була обіцяна «за голову» кумі. Сільський ветеринар Хома пояснює це так: «То [...] пішло за головою... Для бідного скупитися не треба ніколи... Гріх!...» [3, с. 359].

На позначення образу матері в повістях «Казка білого інею» та «Кринична вода» («Сестри») І. Чендей використовує перифрази «владичиця

гір», «владичиця Ясенови» та «владарка мама». У словах героїні відбите двоїсте ставлення до неї письменника: як смертна людина, вона усвідомлює довговічність, якщо не вічність природи й скороминущість людського життя, бо «буде Ясенова зеленіти і травами цвісти й тоді, коли не буде» її, «нас не буде» [3, с. 406–407], – а як поганська богиня, зливається з горою, стає її людським продовженням: «...Вона, моя висока зелена Ясенова, мені наречена і віддана, а я віддана їй» [3, с. 408].

І. Чендей наділяє героїню філософським розумінням світу, добра і зла. Мудрість «Еклезіаста» про те, що все «пливе й минається», письменник пов'язує із любов'ю героїні до рідних околиць: «Не минається тільки Дубове, сама річка Тересва, самі гори близькі й далекі довкола, а з ними всіма і красуня Ясенова. [...] Не минаються стежини, менші й більші дороги по землі, бо в них є справді щось від жил із кров'ю в живому [...]. Не минається те добре, що залишається, як певно, не минається й зло... І [...] коли ти звідси, з Дубового, ти по вік віків і тут» [3, с. 373].

Художній «Казки білого інею» є відображенням внутрішнього світу головної героїні, а вона сама – утіленням авторського ідеалу.

У повісті «Кринична вода» («Сестри») постаті головної героїні та оповідача чітко розмежовані. Об'єкт оповіді неоднорідний: письменник заглиблюється у внутрішній світ матері, будує асоціативні ланцюги між спогадами, виражає захоплення, або ж робить постать матері Василини лише каталізатором спогадів. І. Чендей творить складний художній час повісті, фрагменти котрого пов'язані між собою, як складники багатокомпонентних речень. Під час відвідин сестри героїня розповідає про сумну пригоду, що з нею трапилася. Ця недуга викликає в пам'яті іншу, а дорога до лікарні й неуважний лікар нагадали їй про каліцтво сина й невдалу допомогу йому. Центром складної конструкції стає предметна деталь – окуляри. Вони є головним героєм двох притчеподібних уставних епізодів-спогадів оповідача про окуляри кубикаря і діда й розповіді матері про невдалу купівлю цієї речі.

Локусом твору є селянська хата, проте розмови й згадки розсувають стіни, розширюють її до розмірів усього світу. Навколо предметної деталі – «монокля», що колись був окулярами – письменник будує метафоричне розуміння внутрішнього багатства матері, удається до гіперболізації: «І крізь затертий, зачовганий окуляр для моєї мами світ у творенні добра, у благодатних трудах, у душевній і сердечній щедрості відкривався тільки безмежним! [...] Як багато завжди бачила *саме вона!*...» [3, с. 448].

У повісті «Кринична вода» («Сестри») мати і син у часі, що співвідноситься з реальним, є пасивними. Письменник не наділяє їх жодною активною дією. Стосовно матері, що змушена нерухомо лежати, аби не зрушити зламану кістку, це є логічно виправданим. Дещо невмотивованою є пасивність оповідача-сина: він не зустрічає тітку, не встає подати їй материні окуляри. Він, звичайно, присутній при розмові

сестер, інакше б це суперечило законам правдоподібності подання художньої інформації. Син виконує лише функцію спостерігача. На відміну від «Казки білого інею», зосереджений на психології та сприйнятті світу героїнею-матір'ю, у «Криничній воді» («Сестрах») письменницька увага розподіляється між сином і матір'ю. Ця повість є сюрреалістичною фотографією різних шарів свідомості оповідача. Бесіда двох сестер та спогади матері на рівні складних асоціативних зв'язків викликають спогади з дитинства оповідача. Якщо в «Казці білого інею» ірреальність та богоподібність головної героїні сприймаються як органічна частина її єства, то в другій повісті так званої діалогії письменник наголошує, що такою її робить саме уява сина. Письменник-психолог ускладнює структуру твору інтертекстуальними епізодами, розгорнутими асоціативними замальовками. Плетиво твору є надзвичайно складним і розгалуженим. Каталізаторами виникнення образів і цілих картин в уяві оповідача є портретні (руки матері) та предметні (окуляри) деталі.

Любов сина наближається до любові Христа до Богородиці, хоч себе оповідач не прирівнює до Бога. Слово «мати» на позначення головної героїні цього твору письменник використовує нечасто, а в «Криничній воді» («Сестрах») – постійно. У першій повісті автор простежує самоідентифікацію персонажа, а друга присвячена синівській любові. Інший бік Едіпової ситуації, а саме неприязнь до батька, також яскравіше простежується в «Криничній воді». Героїня «Казки білого інею» лише один раз, на початку твору називає чоловіка недбайливим, а в підрозділі «Пампушки» цінує його працьовитість і любов до дітей. Бучу, здійснену через купівлю забавки («Цоркотало»), жінка (а разом з нею і автор-оповідач) не засуджує, адже сварка була продиктована вічними злиднями. Неприязнь до батька в повісті «Кринична вода» відчують і тітка, і мати. Сина дивно вразило звертання тітки до батька в третій особі – «він». Образа на чоловікову злостивість і запальність, що іноді доходила до жорстокості, звучить і в словах матері оповідача: «Суєтливий, нервозний неборак такий, що покаяніє і кара» [3, с. 381]. Письменник-реаліст і турботливий син у подальшому висловлюють захоплення працьовитістю батька. Глава родини не раз поводить себе як домашній тиран і в інших творах І. Чендея: Василь Порадюк у повісті «Терен цвіте», Михайло Пригара в романі «Птахи полишають гнізда...».

У «Казці білого інею» І. Чендей підносить будь-яку працю в руках матері до рівня мистецтва. Правдоподібніше цей аспект розкритий у «Криничній воді», адже робота є справою повсякденною. Автор правдиво відтворює картину селянського життя й психологію українців: більша частина домашньої роботи завжди лежить на жіночих плечах. І. Чендей у багатьох творах наводить прислів'я, що три кути в домі тримає жінка. Тому вона часто самотня, а водночас самодостатня й сильна. Цього аспекту письменник торкається і в повісті «Кринична вода» («Сестри»), адже батько

«ніякої жури не має» [3, с. 394], а мати будь-що має переробити всі домашні справи.

На діалектиці почуттів сина-оповідача до матері в повісті «Кринична вода» («Сестер») автор наголошує, зображуючи народини. Якщо в «Казці білого інею» вагітність та народження дитини є своєрідним божественним одкровенням, то в «Криничній воді» автор порівнює два світогляди, дві психології – дитини й дорослої людини з відстані років. Перевтілюючись у себе колишнього, адже саме перевтіленням, а не звичайним спогадом можна назвати таке тонке сприйняття подій, отже, перевтілюючись, оповідач вдається до зіставлення. Подібно до того, як займенник «він» стосовно батька встановлює емоційну дистанцію між батьками оповідача, так «воно» в значенні новонародженої дитини відчужує від неї старших. Письменник майстерно передає особливості дитячої психології: нерозуміння дива народження поєднується зі звичайними дитячими ревностями. Маленькому хлопчику «тоді здавалося, що мама уже менше буде любити» [3, с. 398]. Уже дорослий оповідач усвідомлює материнську велич та безмежність її любові: «Вона ніяк не помаліла. Навпаки, з нами і вона більшою стала» [3, с. 399]. Дитячі спогади про сповивання матір'ю дітей стали основою для розгорнутого порівняння рук матері з руками музиканта. Співаючи оду материнським рукам, І. Чендей вдається до своєрідного рефрену: «Де творилося добро, там були мамині руки»; «Де тільки творилася краса, були мамині руки» [3, с. 449].

Таким чином, особливість зображення в автобіографічних повістях полягає в поєднанні правдивості зображення не лише реалістичних, а й справді реальних постатей та подій з ідеалізацією їх письменником. У творах «Луна блакитного овиду» та «Кринична вода» («Сестри») автор психологічно тонко розкриває образ оповідача (яким фактично є сам), поєднуючи погляди на дійсність дитини та дорослої людини.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Грицишук Т. Світ його журавлів. Т. Грицишук // Соціал-демократ. – 1998. – 5 груд.
2. Дончик В. Зупинені миті: Статті, спогади, полеміка. / В. Дончик. – К.: Рад. письм., 1989. – 324 с.
3. Чендей І. Вибрані твори: В 2-х т. / І. Чендей. –Т.2. Повісті. – К.: Дніпро, 1982. – 516 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козій Ольга Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: особливості літературного процесу ХХ століття.